

Гаман І. А.,
старший викладач кафедри теорії, практики та перекладу німецької мови
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ІЛЛОКУТИВНІ АКТИ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПУТІВНИКАХ ПО ЗООПАРКУ

Анотація. З 1970-х років лінгвістика тексту під впливом соціокомунікативних течій набуває прагматичного напрямку (діяльнісного). Текст з огляду на теорію мовленнєвих актів є не граматично пов'язаною послідовністю речень, а комплексною мовленнєвою дією, через яку автор має на меті вплинути на адресата. Прагматичне розуміння текстової структури втілюється у концепції іллокутивної структури тексту, яка є ієрархічною послідовністю мовленнєвих дій, в якій домінують іллокуція (іллокутивний акт) означає глобальну мету тексту та підтримується субсидіарними іллокуціями. На прикладі німецькомовних путівників по зоопарку, які досі не були об'єктом наукових досліджень, розглядаються іллокутивні дії та відношення між ними. Іллокутивно спрямований аналіз тексту фокусується не лише на специфічних для певного типу тексту іллокуціях, але й на їх формулюваннях. Кількість субсидіарних іллокуцій свідчить про ступінь детальності та інформативності тексту. Домінують функцією текстів німецькомовних путівників по зоопарку XIX – початку XX століття є інформативна, яка реалізується через такі субсидіарні мовленнєві дії, як опис тварини (з оцінкою різної інтенсивності), пояснення (для логічного та упорядкованого викладу), спростування наявних у свідомості реципієнта уявлень і запобігання неправильним міркуванням на основі побаченого. Хоча в повсякденному житті для розпізнавання та визначення такого тексту, як «путівник», потрібно, щоб він містив іллокуцію «показати шлях» до приміщень із тваринами (інструктивний складник апелятивної функції), речення-містки, які вербалізують шлях по зоопарку, вкраплені в основний текст і слугують передусім забезпеченню змістових зв'язків у тексті, а не керуванню відвідувачем. Тож інструктування відіграє другорядну роль у текстах німецькомовних путівників по зоопарку.

Ключові слова: путівники по зоопарку, лінгвістика тексту, іллокутивна структура, домінують функція, мовленнєві акти.

Постановка проблеми. Тексти як комплексні мовленнєві акти можуть бути описані як послідовність окремих мовленнєвих дій (іллокуцій) різних типів, які перебувають в ієрархічних відношеннях [3, с. 134]. Тому для реконструкції іллокутивної структури тексту потрібно виявити та описати наявні в тексті мовленнєві дії у взаємодії та продемонструвати мовні засоби їх втілення. Іллокуція, яка виражає основну функцію тексту, вважається домінують, а підпорядковані їй іллокуції – субсидіарні (додають). Для кожного типу тексту можна визначити тип, послідовність і взаємозв'язок іллокуцій, «зміст дій» (Handlungsgehalt) окремих висловів і тексту загалом (його функцію). А розділення тексту на іллокуції та визначення зв'язків між ними, результатом якого виявляється схематичне зображення іллокутивної структури, є значною мірою суб'єктивним процесом (який ускладнюється тим, що між іллокуціями та реченнєвими структурами немає відношення 1:1); під час інтерпретації

тексту задіяні різні види знань: знання мови, особливостей типу тексту, «фонові знання», знання про мовленнєві дії.

Мета статті полягає в сегментації тексту німецькомовних путівників по зоопарку XIX – початку XX століття на елементарні іллокутивні дії та виявлення відношень між ними. Були проаналізовані тексти путівників Віденського 1802, 1898, 1912, Берлінського 1851, 1889 та Лейпцизького 1883, 1907 зоопарків.

Виклад основного матеріалу. Об'єктами орієнтованого на мовленнєві дії аналізу тексту є не лише специфічні для певного типу тексту іллокуції, але й їх формулювання. Мовні одиниці на граматичному рівні виконують роль індикаторів для комунікативних цілей. На відміну від Мотча, який розглядає текст як іллокутивне утворення, Брінкер вважає, що речення виконують передусім внутрішньотекстові функції, та розглядає, наприклад, уточнення чи обґрунтування у рамках тематичної будови тексту [1, с. 92]. У роботі ми притримуємось думки Мотча (та інших прихильників іллокутивного аналізу тексту), який вважає їх субсидіарними іллокуціями, тобто прагматичними, а не семантичними явищами.

Домінують функцією текстів німецькомовних путівників є інформативна, яка реалізується завдяки численним допоміжним (субсидіарним) мовленнєвим діям. У повсякденному житті для розпізнавання та визначення такого тексту, як «путівник», потрібно, щоб він містив іллокуцію «показати шлях» до приміщень із тваринами (інструктивний складник апелятивної функції). Орієнтування в просторі може ґрунтуватись на «об'єктивному описі розташування» (визначається сторонами світу й чіткими географічними пунктами) та на перспективізації (Perspektivierung), за якої рух адресата у просторі відбувається згідно з перспективою автора, заданою в тексті [2, с. 70]. Важливими для такого опису є чіткість і точна відповідність розташування об'єктів у реальності, щоб полегшити орієнтування відвідувача, а не заплутати його. Синхронізована перспектива автора та читача дає змогу використовувати просторові прислівники та дійкічні вирази замість нагромадження складних конструкцій: *Einige Schritte weiter nach rechts, weiterhin befindet sich, wir finden hier*. На відміну від обов'язкових просторових прислівників, прислівники, що означають часові відношення *zunächst, ferner; weiter*, відіграють у реченнях на позначення шляху другорядну роль і підкреслюють безперервність прогулянки зоопарком та є засобом когерентності (на низування об'єктів).

Зауважимо, що в усіх путівниках (крім Віденського 1912 року) речення, які вербалізують шлях, прості або складні з одним підрядним, не виділені особливим шрифтом і в тексті слугують для зв'язку текстових сегментів один з одним (речення починаються з нового рядка, продовження речення (назва приміщення, жирний шрифт, великі літери) розташоване в наступному рядку, після якого з нового абзацу продовжується речення (як правило, це складнопідрядні означальні речення) або починається нове). Беручи до уваги функцію таких речень-містків (забезпечення змістових зв'язків у тексті), це дає право вису-

нути твердження про другорядну роль цих речень у тексті і ставити під сумнів визначення іллокуції «показати шлях» як однієї з домінантних. Такі речення нагадують вкраплення, які повинні сприяти полегшенню орієнтації, оскільки основним засобом керування відвідувачем є розміщені на шляху в зоопарку таблички/дошки з вказівкою шляху та назвами приміщень із нумерацією, яка відповідає тій, що в плані. Тому в передмові автори звертають увагу адресата на таблички в зоопарку та план у путівнику. Однак в умовах рецепції тексту під час відвідин зоопарку путівник повинен передусім задовольняти вимогу орієнтування відвідувача на території (оскільки детальне опрацювання інформації про тварин може відбуватись поза зоопарком), що робить наявність речень-містків обов'язковою.

Для забезпечення точності опису автор використовує (поширені) означення перед назвами приміщень: *Der Besucher wendet sich von hier nach einer auf einer kleinen Erhöhung befindlichen Grotte* [Berlin 1889, с. 92], які допомагають відвідувачу візуально встановити відповідність між зазначеним у тексті та об'єктом перед ним (з дієприкметником *vorspringend* таке орієнтування відбувається заздалегідь, оскільки наголошується видимість об'єкта ще здалеку: *In dem geräumigen, vorspringenden Mittelbau treffen wird ...* [Leipzig 1883, с. 37]. Для «речень-містків» спостерігаємо також тяжіння до компресії, засобами якої виступають партиципні конструкції для вербалізації проробленого шляху (Партицип II): *Am Ende dieser Abteilungen angelangt, bemerkt man noch zwei große Käfige* [Wien 1912, с. 14] та одночасності дій (Партицип I): *Dem Wegweiser an dem linken Flügel desselben gegenüber folgend, findet er zur rechten Seite* [Berlin 1889, с. 35], а також номіналізація *Beim Eintritt in dieses Haus findet man zur rechten Seite* [Wien 1912, с. 10]. Проте автор віддає перевагу дієслівним конструкціям, типовим для розмовного стилю, для полегшення сприйняття тексту.

Креативний підхід до оформлення речень-містків демонструє перший Берлінський путівник (1851 рік), виражаючи іллокуцію графічним засобом: малюнком руки з вказівним пальцем, який сигналізує такі речення-містки, надруковані меншим, ніж інший текст, шрифтом, що підтверджує їхню допоміжну функцію в орієнтуванні. У реченнях-містках в одному випадку вживається Кон'юнктив I для надання інструкції: *Man folge überall den im Garten angebrachten Wegweisern und zwar in der Richtung der darauf befindlichen Pfeilspitzen* [Berlin 1851, с. 2] та тричі використовуються еліптичні речення (*Links in der Hütte: ..., Im Behälter die Thür links: ...* [Berlin 1851, с. 5, 14].

Ідеальним путівником з погляду інтенсивності актуалізації та важливості цієї іллокуції є Віденський екземпляр 1912 року, в якому речення-містки не вкраплені в текст як переходи між текстовими сегментами, а є основним текстом. Іллокуція «інформувати про тварин» виражена лише через називання (інколи через номінальну фразу з позитивно конотованим прикметником *schön* або прикметниками на позначення істотних ознак виду: *einen indischen Elefanten von seltener Größe und Schönheit; großes, bereits sehr altes Exemplar eines Japanbären*), як правило, в узагальнених формулюваннях: назва виду як постнуклеарний атрибут (атрибут із родовим відмінком і приєднаний атрибут із *von*) після іменників *Sammlung, Kollektion, Arten, Zahl, Serie*, уточнених оцінними прикметниками *reichhaltig, mannigfach*, які підкреслюють розмаїття видів: *Diesem gegenüber befinden sich zwei Objekte (Volieren), welche eine reichhaltige Sammlung der seltensten fremdländischen Wildhühnerarten enthalten. An diese reiht sich zunächst die Abteilung für Giraffen (Tierhaus Nr. 49) ... Nach dem Verlassen dieses Gebäudes gelangt man zum Tierhause Nr. 50 (Wat- und Sumpfvögel), das eine reichhaltige Kollektion schnepfenartiger und vieler anderer Vögel jeglicher Art sowie eine*

große Anzahl von Aquarien mit Süß- und Seewassertieren enthält ... [Wien 1912, с. 11–12].

Кількість субсидіарних іллокуцій інформативної функції свідчить про ступінь детальності та інформативності путівника (максимальний варіант реалізації функції «інформувати про тварину» буде охоплювати всі можливі іллокуції, тобто стосуватись усіх критеріїв опису тварин). Додатковою іллокуцією (принцип зв'язку з основними чи другорядними іллокуціями *wobei* «тоді як») є «оцінка» (*Bewertung*), оскільки опис тварини може містити ставлення/оцінку до певних критеріїв опису тварини (зовнішній вигляд, уміння, характер) та виражається через надання позитивних/негативних ознак тварині (переважно через прикметники, наприклад, *vorzüglich, gewandt, erstaunlich, geschickt, vortrefflich* + зазначення уміння *Kletterer, Schwimmer; gutmütig, lebenswürdig, zutraulich, anhänglich* ↔ *tückisch, unliebenswürdig, frech, launenhaft* для характеру).

Оскільки путівники покликані надати базові знання реципієнту в галузі зоології та розраховані передусім на неспеціалістів, автор повинен викладати інформацію зрозуміло, уникаючи нагромодження фахової лексики та за потреби вдаючись до пояснень. Мовленнєва дія «пояснення» не реалізується через метамовні вирази *X називається ...* та предикативні дефініції *X – це ...*, дефініції майже відсутні (лише 6 разів у всіх путівниках надаються через *d.h. ... und nährt sich von gemischter Kost, d.h. sowohl von Pflanzen- als von Thierstoffen*); фаховий синонім загальноживаного слова та уточнення подається в дужках *Zur Paarungszeit (Brunstzeit), weiche Haut (Bast), das Weibchen (Thier)* [Leipzig 1883, с. 20, 5–6]. У путівниках ця мовленнєва дія реалізується на синтаксичному рівні підрядними реченнями причини, складносурядними реченнями із наслідковим зв'язком з *daher, weshalb, denn* та в чотирьох випадках експліцитно (*erklärlich, steht im Zusammenhang*).

Ураховування попередній знань реципієнта та питань, які можуть виникнути у нього під час прочитання путівника/відвідин зоопарку, є основою для застосування мовленнєвих дій «спростувати стереотипні уявлення» та «запобігти неправильним висновкам/асоціаціям». Спростування реалізується експліцитно за схемою: «повідомлення факту + (doch + факт) ist + лексеми зі значенням «хибний» + пояснення/уточнення: *Daß er Eisen, und irgend ein Metall zur Nahrung nöthig hat, ist falsch, doch als ein dummes Thier verschluckt er alles, was die Öffnung seines Mundes passieren kann* [Wien 1802, с. 13]; *Die einzelnen Pärchen halten zu zärtlich zu einander; es ist jedoch Vorurtheil, wenn man glaubt, daß nach Entfernung des einen der alleinbleibende vor Garm stirbt; auch vereinzelt hält sich das niedliche Thier ganz gut* [Berlin 1889, с. 56].

До факультативних мовленнєвих дій належать експреси ви, а саме:

– вдячність як позитивна реакція на поведінку меценатів (придбання тварин для зоопарку), виражена завжди експліцитно словами із семантикою «дякувати» та підкресленням цінності подарованих екземплярів *Schmidt, dem wir aus der Zeit seiner afrikanischen Thätigkeit eine ganze Reihe ebenso werthvoller, als wissenschaftlicher Zuwendungen verdanken* [Berlin 1889, с. 17];

– жалкування як негативна реакція на поведінку *ein prächtiges Exemplar, leider aber sehr zänkischer Natur* та зовнішній вигляд тварини *Zu bedauern ist, daß dieser Prachtvogel eine geraume Zeit des Jahres ein unscheinbares, sperlingsgraues Gefieder trägt* [Berlin 1889, с. 51, 64]. Висловлюючи жаль, автор виражає суб'єктивну оцінку тварини (негативну, оскільки є відхилення від «ідеалу» тварини – покірної та красивої). Через актуалізацію такої причини жалю, як вимирання виду: *die Anthilope leider mehr nicht so häufig ist* [Leipzig 1907, с. 41], автор намагається

вплинути на читача на емоційно-інтелектуальному рівні: викликати у нього жаль, і, хоча проблематика винищення тварин ще не була достатньо усвідомлена, мотивувати замислитись над цим;

– побажання трапляється лише тричі в неокличних реченнях кон'юнктива і стосується уявлення автора про «ідеальну тварину»: красиву і жваву для зацікавлення відвідувачів *Der Vogel wäre unvergleichlich, wäre er lebhafteren Temperaments* [Berlin 1889, с. 28] та корисну *Da es Eichhörnchen aber auch Eier und junge Vögel verzehrt, wäre es besser, es würde mehr verfolgt und dezimiert* [Leipzig 1907, с. 55]. Оскільки йдеться про звичайну білку, а не екзотичну тварину, побажання винищувати тварин фігурує як непряме звертання до читача. У Віденських путівниках автор апелює до реципієнта і сподівається на схвальні відгуки про путівник через побажання: *Mögen ihm [dem Führer] viele Freunde entstehen* [Wien 1898, с. 3].

Висновки. Проаналізувавши мовленнєві дії в основній частині тексту путівників, робимо висновок, що інформування про тварин реалізується через мовленнєву дію **опис тварини**, яка імплікує характеристику певного виду. Опис зовнішнього вигляду, умінь і характеру тварини містить оцінку різної інтенсивності, яка залежить від кількості та оригінальності вжитих позитивно маркованих прикметників. Надана в путівниках інформація є доступною для читача і містить мінімум фахової лексики, тому **пояснення** слугують логічному, упорядкованому та переконливому викладу, оскільки забезпечують зв'язок між змістовими елементами тексту та доказовістю повідомлення через вислови *es ist/macht erklärlich i steht im Zusammenhang* та речення з *weil, denn, daher, weshalb*, які передають причинно-наслідкові відношення. Сигналом хибних тверджень про тваринний світ, наявність яких автор очікує від адресата, є лексеми *falsch, überschätzt, übertrieben, Fabel, Vorurteil, Schauergeschichten* у повідомленнях про тварину. Автор не лише **спростовує** вже існуючі у свідомості реципієнта уявлення, але й намагається **запобігти неправильним міркуванням** на основі побаченого вже в зоопарку (через речення з *trotz, obwohl, aber* та кон'юнктивом, який виражає імовірні думки відвідувача). Результати дослідження можуть бути використані для подальших розвідок щодо іллокутивних актів не лише у німецькомовних путівниках по зоопарку XX століття, а також для прагматистичного аналізу типу тексту «путівник».

Література:

1. Brinker K. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. 8. neu bear., erw. Aufl. Berlin: Schmidt, 2014. 188 s.
2. Fandrych Ch., Thurmair M. Textsorten im Deutschen: Linguistische Analysen aus sprachdidaktischer Sicht. Stauffenburg: Stauffenburg, 2011. 301 s.
3. Motsch W., Viehweger D. Sprachhandlung, Satz, Text. In: *Rosengren, Inger: Sprache und Pragmatik*. Lund: Lunder Symposium, 1981. S. 125–153.

Гаман И. А. Иллокутивные акты в немецкоязычных путеводителях по зоопарку

Аннотация. С 1970-х годов под влиянием коммуникативных течений в лингвистике текста происходит прагматический поворот (деятельностный подход). Исходя из теории речевых актов, текст является не грамматически связанной последовательностью предложений, а сложным речевым действием, цель которого – влияние на адресата. Прагматическое понимание текстовой структуры отобразилось в концепции иллокутивной структуры текста, которая является иерархической последовательностью речевых действий,

в которой доминирующая иллокуция (иллокутивный акт) обозначает глобальную цель текста и поддерживается субсидиарными иллокуциями. На примере немецких путеводителей по зоопарку, которые еще не были объектом научных исследований, рассматриваются иллокутивные действия и отношения между ними. Иллокутивный анализ текста фокусируется не только на специфических для определенного типа текста иллокуциях, но и на их формулировании. Количество субсидиарных иллокуций свидетельствует о степени детализированности и информативности текста. Доминирующей функцией немецких путеводителей по зоопарку XIX – начала XX столетия является информативная функция, которая реализуется через такие субсидиарные речевые акты как описание животных (с оценкой разной интенсивности), объяснение (для логического и упорядоченного изложения), опровержение существующих в сознании реципиента представлений о животных и предупреждение неправильных рассуждений на основе увиденного. Хотя в повседневной жизни для распознавания и определения такого текста, как «путеводитель», необходимо, чтобы он содержал иллокуцию «указывать путь» к помещениям с животными (инструктивная составляющая апеллятивной функции), предложения-мостики, вербализирующие путь по зоопарку, включены в общий текст и, прежде всего, обеспечивают смысловые связи в тексте, а не руководство посетителем. Таким образом, инструктирование играет второстепенную роль в немецких путеводителях по зоопарку.

Ключевые слова: путеводитель по зоопарку, лингвистика текста, иллокутивная структура, доминирующая функция, речевые акты.

Gaman I. Illocutionary acts in the German zoo guides

Summary. Since the 1970s, under the influence of communicative trends in the text linguistics, a pragmatic turn has taken place (procedural approach). Based on the speech acts theory, the text is not a grammatically related sequence of sentences but the complex speech action, whose purpose is to influence the addressee. A pragmatic understanding of the text structure is reflected in the concept of the illocutionary structure of the text, which is a hierarchical sequence of speech actions, in which the dominant illocutionary act indicates the main purpose of the text and is supported by the other subsidiary illocutions. On the example of the German zoo guides, which have not yet been an object of scientific research, illocutionary acts and relations between them are considered. The illocutionary text analysis focuses not only on the specific text illocutions, but also on their formulation. The number of subsidiary illocutions indicates the degree of elaboration and informativity of the text.

The dominant function of the German zoo guides from the XIX – early XX centuries is the informative one, which is implemented through such subsidiary speech acts as a description of animals (assessment with different intensity), explanation (for a logical and orderly presentation), refutation and warning of the wrong apprehension of the animal. In everyday life for recognition and definition the text as a “guidebook” it should contain an illocution “to show the way” (the instructive component of the appellative function). However, the bridge sentences, that verbalize the way, are included in the general text and are intended to serve the semantic links in the text, but not the visitor’s guide. Thus, the instruction plays a minor role in the German zoo guides.

Key words: zoo guides, text linguistics, illocutionary structure, dominant function, speech acts.